

Мөнкдэжэнэ Бааза—мана газрин көзэньк тоомсрта күн

XIX зун жилин хуучар, XX зун жилин эхлээр Мөнкдэжэнэ Бааза гингэд энгийн хальмг улс дундан эврэ цагтан ик медрлтэ, тоомсрта күн бэйсми. Эн багыдан Бадм иертэ билэ. Хобнир олт-амтн дунд Бааза багш гндж нер гарсми. Мөнкдэжэнэ Бааза—Дунд-Хурла аймгин (ода Ханат), Ламин өрвнэ күн болдми. Энүг бичкиндь эк-эцкнэ хурлд мандж тэвдж номд орулсн боллг. Тер цагт Дунд-Хурл—Багь-Дорвадтан болн цуг Хальмг таньгындн нертэ ик хурл бэйсми. Эн хурлин гелнь ховргнэ - тингхд 500 күрсми гндж келдг. Эдн заагт шаджн номиг даслж медсн болн сарул ухата, тер цагтан ик сургъульта-номта ховрг улс бэйсми. Тедн дундас шаджн номин медрлэри болвчи, хар ухагъари, сургъуларн чнгн Бааза гингэ гдрж бийн медрлсн боллг.

Бааза багшас авн ик киб, билгтэ болн хурин ухата күн бэйсми. Эвраннь хурлд бэйсн олт-зүсн шаджн номин дегтрмүд умшх деерэн, түүнд дуртэ бэйсн кезэньн хальмгн тууджин туск дегтрмүд, бичг-цаасиг Бааза цугтвь умшдж медсми. Олт медрг Дунд-Хурл ик кезэньк хальмг хаадулин, нойдулин

туск болн шаджн ик ламрин бичсн дегтр-цаасд дурлж, хадгълдж йовсн боллг. Энүнд XVII—XVIII зун жилин цага хуучн хальмгин туг болн Дала-Ламин хальмгт илгэсн бичг, белгдлж илгэсн ном дегтр, торгнн хадг, шүтэн нань чигн олт-зүсн хуучна цагин ик чинртэ юмсит хадгълдж бэйсми.

Эн тоот ном, бичиг гүүнэр медсн Бааза-эврэ гүн хар ухагъари, багь наста болвчн эврэ Дунд-Хурлдан ах багш боллж суусми. Тингхдэн Бааза багш гндж нер зүүсми. Тер цагтан Бааза-багшин нернь эврэ Багь-Дорвад нутг биш цуг Хальмг таньгычд гарсми. Эн лим икнертэ, номта, медрлтэ болсн деерэн, Бааза багшур хальмгин сургъульта улс болн орсин гүн сургъульта улс ирдж таньлддж, кундлдж йовсми. Нернь туурсн орсин профессор А. М. Позднеев шинднэ Бааза-багш Дунд-Хурлдан бэйтлнэ ирдж таньлддж, сн тань-уэл боллж гарсми.

Профессор А. М. Позднеев Айрәсән орндик ах сургъульта болн моньгъл-хальмг келиг болн теднэ культуриг, тууджн сәйнәр медрг бэйсми. Тер А. Позднеевиг дахдж, тингхдэн Петербургин университетд

сурч йовсн, хобнирдэн бас нег профессор боллж йовсн Кюнер Николай Васильевич Бааза-багшинд гертнэ ирдж, таньлдлж, күүндөр келж йовсн боллг.

Эн ик нергарч йовх цагтан, Мөнкдэжэнэ Бааза Төвд орлж, Лхасса балгсн, күрч, Зуугын Алтн деевр үзлж, Дала-Ламд оч баралхдж күүндсн боллг. 1891 жил Бааза-багш эврэ Дунд-Хурлас гарч йовсми. Идлж гатлад, Урал болн Сибирир дамждад, орс нутгин кесг олн ик балгьслар дэврэд, Моньгылин орд күрч, Урга (ода Улан-Батор) гилд балгьснд оч, колг бийән амрасн боллг. Энүнд авлн нег кергтэ юман авад, сн хаалгыч болн икцил-ханьц улс олдж авад, 1892 жилин эхлээр цааран, Төвд орад йовсми.

Хаалгы тингхд икзовилньгта болн аймштгэ бэйсми. Алашань, Кюм-Нур, Цайдам гилд газрмудар, усн уга, ик элстэ кодэ теегар болн өндр ик уулс гатлдж йовсми. Зәрн газрарн 4000 гар метр өндр уулс дэвшдлж гатлдж гарсн боллг. Бааза-багшиг дахдж йовсн нег бурят гелнйгиг, эн ик өндр уул деегүр йовдлж ялад, хамраснь, чикнэснь цусн гарад, гештэд бийсн деерас, аргь уга болад, газрин дундурт үлдэсн боллг.

Газр хрл болн хаалгы ик кунд-зовилньгта, аймштгэ, болсн учрар, Урга балгьснэс авн Лхасса (хальмгар

Зу гндж келгдлг) күрлг зурган сарлан йовдж курсн боллг. Лхасса—Төвдин гол хотл балгьсн. Эад Бааза-багш Бурхн-багшин номд суэлгч аймгиг толгъалгч Дала-Ламд Потала гилд өргэньн оч мөнднй медрж, баралхсн боллг. Хол газрас, Айрәсән орнас ирсн Бааза-багшиг сәйнәр кундлдж Дала-Лам күүндсн боллг. Эн Лхасса балгьснд бэйчкэд, Бааза-багш болн терүг дахдж ирсн Улана Дордж хойр даңгыгар 7-8 сардан Төвдин орна темдгтэ сән-сәхән болн ном-сургулин хурл-ховргин соньн-сенгг газрмуд эрглж йовдлж гәәхдлж хәләсми.

Эн Төвдин орнд, Бааза-багш урднэ Европин ик номта-сургульта кесг улс үзәд, медрг, соньгсәд уга газрмуд, балгьслуд, шаджн хурлмуд оч хәләсн деерән, тедниг амтнд медрүлж келлж бичсн боллг. Бааза-багшас үрд Төвд талсн шаджн номта тус йиггтэ Европәс йовсн улсиг нуггарн тәвдлж йовуллг уга бэйсми. Тер учр деерас ан Бааза-багшин бичсн дегтр өн нутгин сургъуль-эрдн делгрхд ик ноид болсми. Төвдт, Нартан гилд ик хурлд ном-сургулин дегтр барлгг эрдмгг Бааза-багш бийнэ хәләлдж, медрлж, яггьж барлгннэ дасдлж авсми. Галли-кит гилд, хурлд бэйсн, Зункин гегәг оршасн укарт оч хәләсн боллг.

Бааза-багш тингхдән кесг олн-зүсн шадж-номла болн хальмгин туудлж кергтэ сур-

гуль-эрдмн туск хуучна дегтр, бичг-цаас (документс), зургуд хәәлж, цуглуулж авсми. Дакал Дала-Лам, чинг кесг олн лам-ховргуд, харнуд цуггар Бааза-багшиг кундлдж, олн-зүсн юмар белг бөсми. Тедн дограс ик үнгтэ белгнэ, Дала-Ламин өгсн „Ганджур“ гилд зун гурвн хавста ик ном бэйсми. Тер „Ганджур“ одакн күрлг Дунд-Хурла сәмд дуртэ бэйсми. Эдниг Бааза-багш Төвдс хәрәд гархларн, малин арсар кесн уутд дурлж шидәд, сәарлмуд (як) деер авч гарсми.

1893 жил март сарин шинәр Бааза-багш Төвдин хотд балгьсн—Лхассас хәрлж гарч йовсми. Хәрүдтән Бааза-багш Төвдин ар захд бәәд Гумбум гилд балгьснд удан бәәлж. Энүнәс орн-нуттан, хальмг таньгычдан шулүггар күрхәр сөддлж, Китдин ик хотд балгьсн Беджинд (Пекин) ирсми. Беджинд сар улу бәәггәд, тундәс, Ханькоу балгьсн орад, гад кермд сууггәд, Газад дәд лаггяр йовад, Сингапур, Коломбо дэврәд, Суәц каналар орад, Тургин орна Константинополь гилд балгьсар дэврәлж, Одессә ирдж-буусми.

Рертәсн гарснәс авн дигтә гурвн джнн боллг. 1894 жил дундурар Бааза-багш Төвдәс хәрлж, эвраннь Дунд-Хурлдан ирсми.

Хәлдж Ирснәньн хобн Бааза-багш Төвдин орн-нутг орснәньн тускар болн тингәлән яггдлж

йовлж күрсн, тенд ю үзсн, мелсн, соньсн тоотн товчлдлж бичлж, хальмг келәр дегтр гаргьсми.

Бааза-багш Төвд орснәньн тускар дегтр бичсннь соньсдлж медрл, профессор А. М. Позднеев, түүнд ик чинртә-кергтәгннэ медрлж, Петербургас 1896 жил ирлж, тер дегтринн орс келнд орчулсн боллг. Бааза-багшас зөвтәггяр 1897 жил эн дегтринг орс-хальмг хойр келәр Питер-хотл балгьснд барлуулж гаргьсми.

Эн Мөнкдэжэнэ Баазан бичсн дегтр тер цагтан ик чинргә, туста бэйсми. Негдвәр, Айрәсә Төвд хойр орн өбрлдж сән бәәхд тусан эн күрсми. Тус нилгәл тер цагт, ючгыад гилхә, тингхд Англә Айрәсә хойр Төвдиг үлмәдән орулхар зүткллж нооллдж йовсн цаг билэ. Хойрдвәр гилхә, эн дегтрәри Бааза-багш урд Европин номгир медрл уга, олн амтнд кергтә медрл өгсн боллг. Эн географин наукд зөвр ик кергтә, олзта медрл немсми. Улгуринь келдл, урдк географин картд уга газрмуд, балгьслуд-хурл орулдж бичлж амтнд медрүл. Ямлок гилд нууриг Европд медрг уга бэйсми. Бааза-багш энүнә тускар сән тодрхәггар цәәлггьж бичсми. Түүнәс талдан кесг газдинлин кун ишкдлж оч үзәд уга газрмуд, күрә-хурл болн балгьсн-селәд үзсән бичв. Эн хальмг тоот Төвдин гәсриг, өрн-нутгиг медрл ик туста кергтә болсми.

Мөнкдэжэнэ Баазан бичсн дегтр этнография гилд ном-сургульта бас кергтә медрл орулсн боллг. Эн дегтрт Төвдин орнд бәәх улснн хамг кев-бәәдл, теднә мал-гер, эдл-аху болн уудг-илдг хог-хоолин, сургъуль эрдмн тускар сән куцәнньгү кевәр бичгдсн бәәнә.

Дакал гилхә, Бааза-багш эн мана хальмгин туудлж кергтә юмс бичлж медрүлсн бийнә. Тингдлж йовхдан Бааза-багш Төвдин наад ар захд Алшань, Кюм-нур, Цайдам гилд газрмудар бәәд, кезәнә XVI—XVII зун жилин эргүд төрсин Дөрвн-өбрдин нутгасн саллж, нүүдл одсн хальмг-моньгьл яста—элүт болн хошуд улснн газар дэврлж йовсн боллг. Эднәс элүт улснн тускар дегтрән Бааза-багш нигдлж бичлә:—элүт улс нооста уул хальмг келәр күүнднә, теднә бәәсн баадлнэ, үмснн хувцнь, идлг-уудг хотьчн эн бәәгч хальмгулда аад,—гилж. XVII—XVIII зун жилмүдт Төвд улс Зүн-гар гндж тингхд нерәдлж хальмгин хаадулин орн-нутгин медрл орлж бэйсми.

Гер цагин йовласн Бааза-багш бас дегтрән орулж бичсн бәәнә.

Мөнкдэжэнэ Бааза бийнэ шаджн номиг күчлж гардлж йовсн болвчи эн дегтрәри нань чингн күцәсн керг-төврән хальмгтан нег сарул ухата, ик медрлтэ, сургъульта, тоомсрта күн боллж тооллг зөвтә САНДЖИН Бөсхмж.